

Г.О. Балл (м. Київ)

ЛЮДИНОЗНАВЧІ КАТЕГОРІЇ ТА ЇХ ПОНЯТТЄВА КОНКРЕТИЗАЦІЯ

1. Широко застосовуваним людинознавчим категоріям (таким, зокрема, як «культура», «особистість», «діяльність», «свідомість», «смысл», «діалог», «творчість») є притаманною множинність трактувань. Аби вона меншою мірою утруднювала наукову комунікацію, варто критично поглянути на ледве не загальноприйняте положення, за яким *категоріями* певної наукової галузі вважаються найважливіші для неї *поняття* (здебільшого – значущі у всьому обсязі предмета цієї галузі). У важливості й значущості категорій немає підстав сумніватися, але слід зважати на те, що логічних вимог до наукових понять категорії (принаймні, в гуманітарній сфері) не задовольняють і, власне, не повинні задовольняти. За своїми властивостями категорії ближчі не до наукових понять як таких, а до *концептів* [6; 8] – складників індивідуальної та суспільної свідомості, які тісніше, ніж наукові поняття, пов'язані з повсякденним мисленням. Призначення категорій інше, ніж у наукових понять. Кожна категорія репрезентує, у рамках згаданої наукової галузі, якийсь істотний аспект досліджуваного цією галуззю буття. Водночас вказана категорія знаходить конкретизацію у наукових поняттях, що є складовими знаннєвих систем цієї галузі (теорій, концепцій, гіпотез тощо), які іноді доповнюють одна одну, а іноді одна з одною конкурують.

Аби проілюструвати висловлені вище думки, звернусь до найширшого трактування смислу за Д.О. Леонт'євим. Отримане через узагальнення багатьох розумінь смислу у філософії та гуманітарних науках, воно характеризує, на мій погляд, *категорію смислу*. За цим трактуванням, «смысл (як-от смисл текстів, фрагментів світу, образів свідомості, душевних явищ або дій) визначається, по-перше, через ширший контекст і, по-друге, через інтенцію або ентелехію (цільову спрямованість, призначення або напрямок руху). Мабуть, слід розглядати

ці дві характеристики – контекстуальність та інтенціональність – як два основоположні атрибути смислу, інваріантні стосовно конкретних його розумінь, визначень і концепцій» [9, с. 26]. У цих визначеннях і концепціях використовуються (і це в принципі є слухним) *різні поняття смислу*.

За своїм змістом поняття, у яких знаходить конкретизацію певна категорія, мають бути, порівняно з нею, чіткіше визначені за змістом і більшою мірою задовольняти логічні вимоги (нехай і послаблені в людинознавстві порівняно з «точними» науками – див. [2]). Ці поняття – разом із термінами, якими вони позначаються, – утворюють *поняттєво-термінологічне поле* даної категорії.

Утім, у попередньому абзаці описано бажану ситуацію, яка, на жаль, чітко не реалізується (зокрема, у психологічній науці – попри наявні здобутки у побудові категорійної системи психології [11]). І у дослідницьких, і у навчальних текстах поняттєва конкретизація категорій, якщо і здійснюється, то, як правило, не рефлексується. І категорії, і поняття позначаються зазвичай тими самими термінами. Один з винятків – застосування О.М. Леонтєвим терміна «*діяльність*» для позначення категорії психології (й людинознавства загалом), а терміна «*окрема діяльність*» (або синонімічного – «*особлива діяльність*») для позначення одного з понять, яке (поряд із поняттями, позначуваними термінами «*дія*», «*операція*» та ін.) використовується у побудові *теорії діяльності*. До речі, *дія* як *поняття* цієї теорії – це, зрозуміло, лише одна з багатьох конкретизацій *категорії дії*, роль якої (як і низки інших провідних категорій) у розвитку психологічної науки простежив М.Г. Ярошевський [13].

2. Чимало труднощів і непорозумінь у науковій комунікації у людинознавстві зумовлено недостатнім врахуванням не лише множинності конкретизацій застосовуваних категорій, а й вияву у цій множинності двох принципово відмінних один від одного методологічних підходів. Перший підхід – *узагальнювальний*, орієнтований на найширше використання даного поняття, аж до прирівнювання сфери його вживання до сфери застосовності самої категорії, яка охоплює, у певному ракурсі, весь обсяг предмета психології, або людинознавства, або й розповсюджується на ще ширшу сферу буття

(наближаючись у такому разі до філософських категорій). Другий підхід – *розрізнявальний* (*диференціювальний*), коли це поняття ставиться у відповідність насамперед найяскравішим проявам відображуваного ним феномена чи якості.

З логіко-методологічного погляду явні переваги має узагальнювальний підхід, оскільки: а) він відповідає плідній тенденції у методології науки до дедалі більшого узагальнення основних понять; б) зміст, який вкладається в обговорюване поняття згідно з розрізнявальним підходом, цілком може бути переданий (причому чіткіше) й за допомогою узагальнювального підходу через застосування відповідних класифікаційних схем (коли, наприклад, «духовні смисли» розглядаються як окремий вид смислів у широкому розумінні). Та водночас слід розуміти й поважати мотиви, які раз у раз спонукають науковців-гуманітаріїв до надання переваги розрізнявальному підходові. У центр своєї діяльності (часто не лише науково-дослідної, а й науково-практичної – такої, що передбачає безпосередній вплив на соціум і/або його членів) такий науковець найчастіше прагне поставити феномен, якому надає яскраво вираженого позитивного смислу і який хотів би якнайширше утвердити у суспільній практиці (або, навпаки, феномен, якому надає явно негативного смислу й від якого прагне, наскільки це є можливим, звільнити суспільну практику). Відповідно, він визначає головне поняття розроблюваної ним концепції так, щоб воно описувало саме цей феномен, – і віддає перевагу цьому поняттю перед більш узагальненими, чіткішими, але ціннісно нейтральними.

У такій позиції знаходить вияв характерне для вченого-гуманітарія зацікавлене ставлення не лише до пізнання тих чи тих об'єктів, а й до самих цих об'єктів, відображення цього ставлення у системі важливих для нього смислів. Але, позаяк він не лише гуманітарій, а і вчений, то у цій системі має відобразитися (цитую Б.С. Братуся) і «поле науки, пошук істини у поняттях. І він настільки вчений, наскільки відчуває, страждає, відповідає за це поле» [4, с. 105]. Оскільки ж для плідного «пошуку істини у поняттях» є потрібним передусім належний логічний рівень системи таких понять, а його досягти

значно легше, орієнтуючись на узагальнювальний підхід, – вчені-гуманітарії (у разі, якщо віддають перевагу розрізняльському підходові) мали б входити у діалог із прихильниками узагальнювального підходу.

Наведу приклади застосування окреслених підходів до поняттєвої конкретизації людинознавчих категорій.

Науковець, який керується розрізняльським підходом, кажучи, наприклад, про необхідність прилучення юної людини до *культури*, має на увазі не будь-яку культуру (до якоїсь культури, у широкому сенсі, ця людина так чи інакше прилучається), а культуру, яка: а) є багатою за діапазоном виражених у ній значень і смислів; б) встановлює у цьому діапазоні певну ціннісну ієрархію. Ось як пристрасно захищає цю позицію один з її прибічників: «Визначення культури поза моральними критеріями – це повне нівелювання усієї системи цінностей, вироблених людством за всю його історію» [1, с. 151]. Позиція автора заслуговує на повагу, але теоретично досконалішою видається така, що передбачає “*безоцінковий* розгляд культури як *особливої форми буття* – «вторинної реальності», «другої природи», створюваної людьми...” [7, с. 362], – хіба що я б поставив під сумнів слухність *безоцінковості* розгляду і віддав перевагу констатації того, що культура сповнена внутрішніх суперечностей і містить у своєму складі феномени й утворення, що заслуговують на *дуже різні оцінки* (прагматичні й етичні).

А ось теза прихильника розрізняльського підходу до трактування поняття «особистість»: «Ми кажемо: *самотійна* особистість. Але несамотійна особистість – і не особистість зовсім» [10, с. 125]. Віддаючи належне авторитетній традиції (передусім філософській), у руслі якої сформульовано цю тезу, зверну увагу й на наявність вельми продуктивного узагальнювального трактування поняття особистості. Його реалізовано, зокрема, у розгляді Л.С. Виготським «зародкових форм» останньої [5, с. 316], а також – іще раніше – у визначенні особистості М.М. Рубінштейном «як індивідуальної культурно-творчої сили або як *можливості* її» [12, с. 34] (виділено мною. – Г.Б.).

Підкреслю, що надання переваги узагальнювальному підходові до конкретизації людинознавчих категорій як логіко-методологічно більш обґрунтованому не означає нехтування внесками прихильників розрізнявального підходу. Проте слід адекватно інтерпретувати такі внески, вбачаючи в них передусім корисну інформацію щодо бажаного напрямку розвитку об'єктів, позначуваних застосовуваними поняттями, щодо ідеалів, на які суб'єкти діяльності з такими об'єктами мають орієнтуватись. Отже, є потрібним діалог між прихильниками зіставляваних підходів, про що вже йшлося.

Утім, замислимося над питанням: у якому сенсі вжито в попередньому реченні термін «діалог»? Відповідь є очевидною: у сенсі, що відповідає розрізнявальному підходові. Справді, діалог у найширшому, узагальнювальному сенсі відбувається за будь-якого людського спілкування; я ж, обстоюючи «діалог між зіставляваними підходами», маю на увазі діалог розвинений, найбажаніше – такий, кожен учасник якого здатний, за В.С. Біблером, «постійно розвивати нескінченні потенційні резерви не лише... власної, а й іншої логіки» (притаманної партнерові по діалогу) [3, с. 407-408]. Та чому ж я раптом «зрадив» узагальнювальному підходові, до якого є загалом більш схильним – з огляду на те, що він (про що йшлося вище) більшою мірою забезпечує логічну релевантність здійснюваних вченим умовиводів? На це запитання відповісти теж не важко: я виступаю в даному разі не безстороннім дослідником наукового мислення, а методологом, який пропагує (й бажає поширити у дослідницькій практиці) діалогічну (у глибокому, розрізнявальному сенсі) взаємодію настановлень, визначальних для обговорених підходів. Водночас стає ясным, що у таку взаємодію мають входити не лише дослідники (та наукові школи), а й суб'єкти внутрішніх діалогів, через які (див. [3]) здійснюється процес мислення.

Література

1. *Акопян К.З.* Насильственное окультуривание насилия, или Культурологический оксюморон // *Философские науки.* – 2007. – № 1. – С. 142-155.
2. *Балл Г.А.* Как «усовершенствовать мысль и выразить ее еще лучше»? (Актуальные вопросы использования и совершенствования понятийно-терминологических средств человековедения) // *Практична психология та соціальна робота.* – 2009. – № 2. – С. 1-7.
3. *Библер В.С.* От наукоучения – к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век. М.: Политиздат, 1991. – 413 с.
4. *Братусь Б.С.* Деятельность и вершинные уровни опосредствования // *Психол. журн.* – 1999. – Т. 20. – № 4. – С. 102-105.
5. *Выготский Л.С.* Собр. соч.: В 6 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 3. – 368 с.
6. *Демьянков З.Г.* Понятие и концепт в художественной литературе и в научном языке // *Вопр. философии.* – 2001. – № 1. – С. 35-47.
7. *Каган М.С.* Культура // *Теоретическая культурология.* – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга; РИК, 2005. – С. 361-364.
8. *Карасик В.И.* Лингвокультурные концепты: Подходы к изучению // *Социолингвистика вчера и сегодня: Сб. науч. трудов: Изд. 2-е, доп.* – М.: ИНИОН РАН, 2008. – С. 127-155.
9. *Леонтьев Д.А.* Психология смысла: Природа, строение и динамика смысловой реальности: 3-е изд., доп. – М.: Смысл, 2007. – 511 с.
10. *Мареев С.Н.* Зачем человеку личность // *Мир психологии.* – 2007. – № 1. – С. 114-125.
11. *Петровский А.В., Ярошевский М.Г.* Теоретическая психология. – М.: Издат. центр «Академия», 2001. – 496 с.
12. *Рубинштейн М.М.* Социализм и индивидуализм. (Идея личности как основа мировоззрения). – М., 1909. – 124 с.

13. *Ярошевский М.Г.* Психология в XX столетии: Теоретические проблемы развития психологической науки: Изд. 2-е, доп. – М.: Политиздат, 1974. – 447 с.